

U meandrima sjećanja i zaborava. Françoise Lalande: *Zajedno ćemo bdjeti nad snom ljudi**

Pamćenje je danas jedna od ključnih riječi koju upotrebljavamo u različitim oblicima, a ponekad i zloupotrebljavamo. Diskursi o pamćenju i njegove varijante, poput zadaće ili rada sjećanja, kolektivnog, nacionalnog pamćenja itd., čujemo svakodnevno, na godišnjicama važnih povijesnih događaja – komemoracija je najčešća prilika, neodvojiva od povijesti, neophodna za tumačenje sadašnjosti i poimanje budućnosti. Novo doba prošlosti ono je zasićenosti, naglašava Régine Robin koja je skovala pojam *zasićenog pamćenja* (Robin 2003, str. 19). Opterećeni, čak i preplavljeni diskursom o pamćenju, riskiramo banaliziranje njegovog glavnog značenja i/ili to da upadnemo u rutinu samoga poimanja prošlosti.

Međutim, kakve god da su trenutačne tendencije, povijest nastavlja prebivati u nama, često bez našeg znanja, i poziva nas, prije ili kasnije, na tugovanje za (traumatičnim) prošlim događajima. U vrijeme nestanka posljednjih izravnih svjedoka Drugog svjetskog rata neodgovorno se nameće zadaća prijenosa. Sada je govor sve češće realnost onih koji ne pripadaju generaciji žrtava, nego narednim naraštajima, onima koji su posredno pogođeni tragičnim iskustvima bližnjih ili njihovih prijatelja. Koliko god da se to činilo paradoksalnim, iako ih nisu proživjeli, ti događaji su ih psihički pogodili. To je ono što danas, zahvaljujući Marianne Hirsch, nazivamo postsjećanje. Dakle neizravno sjećanje, koje označava učinke kolektivnih trauma na one koji ih nisu proživjeli (u ovom slučaju, učincima na obitelji žrtava holokausta) te se ostvaruje kroz različite vrste arhiva i tragova koji osiguravaju društveni ili kulturni prijenos (Hirsch 1997). Ti tragovi dolaze u različitim oblicima – polazišna točka obično je obiteljsko pamćenje, komadići razgovora, pronađene fotografije ili stari zapisi.

Tako nastaje želja za popunjavanjem specifičnog nedostatka, koji nas dugo vremena prati, a da toga nismo stvarno svjesni. Želja se transformira u impe-

rativ, neodoljivu potrebu da krenemo u potragu kroz povijest, pothvat bez kojeg su autobiografija ili autofikcija nezamislive. U tom smislu književnost se može smatrati mogućim odgovorom na pitanja o pamćenju koja ne prestaju zaokupljati kolektivnu svijest. To je posebno plodno područje, s obzirom na mnoštvo estetskih putanja koje ono pruža za takav tip proučavanja.

Suvremeni pisci pozornost često pridaju onome što prelazi romaneskni okvir u pravom smislu riječi, onome što pripada svjedočanstvu, koliko god da neizravno bilo. Sjećanje u širem značenju riječi, ono na holokaust, njegove žrtve i izvršitelje, bez ikakve sumnje najsnažnije odzvanja. Među tim piscima je i Françoise Lalande, koja pripada piscima belgijske književnosti na francuskome jeziku iz generacije Belgijanstva i borbe za važna pitanja vezana za povijest. Njezino pisanje se s vremenom razvija, dobiva volumen – u doslovnom i figurativnom značenju riječi. Romani koji slijede, poput *Le Gardien d'abalones* (1983), *Coeur de feutre* (1984), *Daniel ou Israël* (1987) daju smisao njezinoj potrazi, istovremeno razjašnjavajući njezine ciljeve. Čini se kao da nam Françoise Lalande govori da i ona ima prošlost. Gust tekst sličnog naslova (*Moi aussi j'ai une histoire*, 2003) ujedinjuje fragmente života nekoliko likova koje je povijest namučila, sve obilježene traumatičnim iskustvima. Posljednja priča tog djela posebno je indikativna, jer pripovjedačica u njoj objašnjava zašto bi je priča o malom dječaku s kamionom uvijek rasplakala; zašto ju je ta scena podsjećala na scenu iz filma *Život je lijep*, u kojem vidimo kako vlak kreće i odvođa oca i sina u koncentracijski logor. Priča pripovjedačicu podsjeća na vlastite obiteljske priče, u svakom slučaju “nikada dovoljno ostarjele”, kako ona kaže (*isto*, str. 57): one njezinih bližnjih koji su deportirani u koncentracijske logore. Više puta su je pitali o tome i Lalande je priznala da se prošlost njezine obitelji “u tragovima” uvijek nađe u njezinoj fikciji te da bi čak mogla reći i da je opsesija ratom i Auschwitzom “obilježila njezino djetinjstvo” (Paque 2012, str. 13).

Ta spisateljica, čiji su neki članovi obitelji s majčine strane bili deportirani, tako priziva zadaću sjećanja, istovremeno se pitajući o porijeklu i prirodi

* Ovatj tekst prethodno je objavljen u: Quaghebeur, Marc i Zbierska-Moscicka, Judyta (ur.): *Entre Belgique et Postmodernité. Textes, Thèmes et Styles*, P.I.E. Peter Lang, Bruxelles, 2015, str. 287-296 (nap. ur.).

zla. Iako njezino razmišljanje nije nužno usklađeno s onim Hannah Arendt, ona ga zamišlja u okviru post-sjećanja, počevši od individualnih sudbina čije tragove prati u svom djelu, neovisno o usvojenoj formi. Uz svoje tjeskobe i opsesije, njezine likove karakterizira poseban senzibilitet, oni su često izloženi boli koju iskušavaju i s kojom se pokušavaju suočiti. Ponekad na neobičan način, oni u sebi nose ideju smrti a da joj ne znaju prići, poput Vitalie Rimbaud koja ekshumira ostatke člana svoje obitelji (*Madame Rimbaud*, 1987). Raščišćavaju si put kroz povijest, istovremeno se pokušavajući riješiti tragične povijesti koju nose sa sobom i koja im ne dopušta da napreduju (usp. Agnès iz *Coeur de feutre*, 1984). Zadaća sjećanja se mijenja, pod perom Lalande, u pravi rad sjećanja. To je sjećanje koje opsjeda, neprekidno bježi iako ga pokušavamo pronaći. Tako je i Léni Keil, junakinji djela *Daniel ou Israël* (1987). Nakon automobilske nesreće ona kreće u potragu, često tjeskobnu i bolnu, za svojim identitetom. Međutim, nedostaje joj snage i ne uspijeva u pokušajima reafirmacije, što utječe na njezine teške odnose s drugima. Tako se njezin neuspjeh na individualnom planu pridružuje kolektivnom neuspjehu, što je česta tema djelâ Lalande.

To je samo jedan primjer, jer već spomenuta zadaća sjećanja hrani gotovo svaki tekst Françoise Lalande. Ponekad je riječ o individualnom sjećanju koje se želi (re)konstruirati, krhkom sjećanju, razgrađenom, odnosno u mrvicama, koje je samo niz blijedih sjećanja, naizgled beznačajnih. A ponekad je riječ o kolektivnom pamćenju, onom potlačenog naroda, ubijenog, istrijebljenog. Tada promatramo kako individualne sudbine ponosene vrtlogom povijesti doprinose oblikovanju kolektivnog pamćenja čije su jamstvo. Mikro (povijesno) omogućava shvaćanje makro (povijesnog), individualno se pridružuje kolektivnom, isto kao što se, na temporalnom planu, sadašnjost pridružuje prošlosti. Njezini likovi se vraćaju u prošlost kako bi je bolje prisvojili i kako bi se suočili s traumatičnim događajima urezanim u obiteljsko pamćenje. Taj prijelaz, zasigurno bolan, neophodan je u afirmaciji sebe kao onoga koji odbija "propuste" prošlosti. Potrebno je napomenuti da ta individualna sjećanja ne oblikuju samo kolektivno pamćenje, nego i čine povijest inteligibilnom, onkraj trauma koje ona stvara. A belgijska autorica, baš kao i Péc, stvara sjećanja malenih života kako bi nadišla katastrofu, kakva god bila.

Kod Lalande, rad sjećanja prenosi i žarku borbu protiv onoga što Paul Ricœur zove, oslanjajući se na stečevinu psihoanalize, *potisnutim sjećanjem* (*mémoire empêchée*), odnosno poteškoćom prisjećanja neke traume (Ricœur 2000, str. 575–579). Rad sjećanja tada prolazi kroz rad žalovanja kako bi došao do onoga što Ricœur kasnije u svom velikom djelu definira kao *umireno sjećanje* (*mémoire apaisée*): prihvaćanje prošlosti. Lalande integrira to razmišljanje i konstruira svoje djelo u nadi da će čitateljima ukazati na jedan od mogućih puteva, onaj umirenog sjećanja

koje podrazumijeva oprost, unatoč tome što je autorica posve svjesna činjenice da je žalovanje otpočetak i zauvijek beskrajno.

Književna povijest europskih zemalja pogođenih događajima od 1939. do 1945. pokazuje nam da je razdoblje žalovanja (sve do 1950-ih) često slijedilo nakon razdoblja potiskivanja (nastanak mitova itd.), potom razdoblja opsesije, koje se iskazivalo buđenjem židovskog sjećanja i važnošću prisjećanja okupacije. Prepričati jedan potresan događaj znači, da parafraziram Ricœura, zaboraviti drugi. Istrebljenje koje smo isprva "zaboravili" nasilno se vraća u diskurs 1980-ih i ostaje sve do danas, ostavljajući dubok trag u književnosti koja tome ne prestaje pribjegavati. Djelo Lalande zapravo se smješta između sjećanja i zaborava, dviju plodnih tema dvadesetoga stoljeća.¹ Ono se upisuje u psihoanalitički pristup shvaćanja sjećanja: zaborav je aktivan, on utječe na sadašnjost kojom čak može i upravljati.² Za belgijsku autoricu ne postoji rez između prošlosti i sadašnjosti. Tako ona neumorno poziva na borbu protiv zaborava preko svoje junakinje, Léne Keil (Lalande 1987, str. 38). Za to je, međutim, potreban mukotrpan rad i posebna snaga. S jedne je strane želja za bijegom od svega onoga što je dio bolne prošlosti, odbacivanje svake teške misli. S druge strane, identitetska potraga postaje imperativom i prijeko potrebnom nužnosti. Nije nimalo začuđujuće to što njezini protagonisti često žele pobjeći, otići daleko, izmaći svakodnevicu kako bi je bolje pojмили.

Isto je tako s likovima koje susrećemo na stranici njezinog posljednjeg djela *Zajedno ćemo bdjeti nad snom ljudi* (*Nous veillerons ensemble sur le sommeil des hommes*), koje je spisateljica objavila 2012. godine. U njemu ona ide dalje svojim putem, ponovno istražuje sjećanje, ne proučavajući samo povijest i velike događaje, nego i nastavljajući pratiti sudbinu člana obitelji Keil, otkrivenu kroz prošle tekstove. Na neki njoj svojstven način, Lalande se upušta u izazov, kreće na dugo i teško putovanje kroz vrijeme i prostor – posebice ono nakon Auschwitzta i hendikepirani svijet koji je on stvorio (Zbierska-Moućicka 2012, str. 81–88). Kao istražitelj, što u predgovoru romana autorica kaže da i jest, ona poziva čitatelja da malo-pomalo otkrije sudbinu tri glavna lika: Lée, Lile i Juliusa Keila, čije puteve pratimo sve do njihova susreta 2002. godine u Izraelu, prilikom velikog obiteljskog okupljanja. Njihova su tijela malo zatim pronađena u brodu imena *Noa II.* na obali Seattlea.

¹ Annette Wieworka na određen način započinje raspravu o "kraju povijesti" i revidira ta dva pojma u kontekstu iskustva genocida. Usp. *Déportation et génocide: entre la mémoire et l'oubli*, Pariz, Plon, 1992.

² Michel de Certeau zapravo govori o dvama različitim načinima poimanja prostora pamćenja koje dijele historiografija i psihoanaliza. Prema historiografima, postoji čist rez između prošlosti i sadašnjosti, a psihoanalitičari, s Freudom na čelu, smatraju da je zaborav aktivan i da se zaboravljeno ponovno pojavljuje ne u obliku uspomene, nego radnje.

Tada se čitatelj pridružuje istražitelju kako bi podigao veo s misterija i otkrio zašto su tri člana iste obitelji (koji se dotad nisu poznavali) odlučili počiniti kolektivni suicid. Posljednji čin, protivno onome što mislimo, nije akt očaja, nego pronađenog mira i spokoja.

Zajedno ćemo bdjeti nad snom ljudi specifična je ljudska simfonija s tri neujednačena glasa, okupana u uznemirujuću fugu povijesti, obilježenu događajima Drugog svjetskog rata i tragedijom 11. rujna 2001. godine. Dvije traume, koliko god da su različite, sačinjavaju neobičnu dijalektiku povijesti koja je istovremeno i dio obiteljske povijesti, “postoje europski i američki Keilovi”, kako objašnjava Myriam, majka Léa čiji je prvi glas te simfonije. Léina priča zapravo započinje roman i vodi čitatelja u Berlin za vrijeme rata, trenutak u kojem ona kao malena djevojčica gubi svoj obiteljski oslonac (gubitak doma i smrt majke). Nju uzima stari njemački par koji je odlučuje odgojiti. Nadarena za glazbu, ona postaje violončelistica poznata u cijelom svijetu po svojoj umjetničkoj kvaliteti. Proživljava razne ljubavne priče, beznačajne koliko i kratkotrajne, te uživa u životu i zadovoljstvima koje on pruža. Jedini odnos kojem pridaje važnost onaj je koji je izgradila s Lucasom, Berlinцем koji živi u Seattleu i navodno je poznavao njezinu majku 1945. godine. Njihovo prisustvo na improviziranom Rostropovičevu koncertu – s napuknutim Berlinskim zidom u pozadini – samo naglašava važnost njihove priče, svjedoka velike povijesti koja se odvija pred njihovim očima.

Drugi glas interpretira Lila, porijeklom s belgijskih Ardena (kao i autorica), slavna Gladijatorica, borilačka prvakinja maskirana lica kojoj je život neprekidna bojišnica, barem dok ne otkrije svoj identitet. Konačno, treći glas pripada Julijusu, kadetu koji nikada nije bio u ratu, marincu iz Seattlea koji vodi dvostruki život. On kao otac postaje svjestan svoje homoseksualnosti. Njihove priče samo su primjeri – mogle su biti drugačije – jer su zapravo samo detalji njihova života ono što je u ovom slučaju važno. Vrhunac romana trenutak je u kojem se te priče isprepleću. To se ostvaruje u Izraelu, simboličnom mjestu svake konvergencije. Junaci se susreću u Tel Avivu te se u razdoblju od nekoliko dana izrazito snažno prijatelje. Iako je njihovo prethodno iskustvo bilo posve različito, njihovo poimanje svijeta, kao i senzibilitet, tada se približe. Tome svjedoči posljednja večer kada pred memorijalnim centrom Yad Vashem Léa sa sto violončelista izvodi dio svoje kompozicije znakovita imena *Amour du monde* (*Ljubav za svijet*).

Ta ljubav *lajtmotiv* je romana Lalande, njegova jeka ne prestaje rezonirati kroz cijelo njezino djelo. Na izlasku iz berlinskog podruma sa svojom kćeri u svibnju 1945. godine, proučavajući “ošamućen narod koji promatra kamenje koje je nekoć bilo njihova kuća”, sa sovjetskom zastavom u pozadini koja se “vijori, pobjednički, nad gradom”, Léina majka se upravo pita što se dogodilo s ljubavlju za svijet. “Treba ponovno pronaći ljubav”, ponavljala je tvrdoglavo,

istovremeno se pitajući je li više moguće voljeti (Lalande 2012). Ona zna, jednako dobro kao i njezin čitatelj, da je to teško razdoblje u europskoj povijesti, u kojem je “svatko osuđivao svakoga, u kojem se u sve sumnjalo” (*isto*, str. 21). U tom smislu, naći sposobnost za sreću, životnu ili ljubavnu radost, postaje istinski izazov koji spisateljica želi ostvariti počevši od vlastitih sjećanja. Prelazeći s jednog lika na drugi, ona ne prestaje naglašavati svoju brigu da prenese proživljeni užas i da svjedoči “o nepodnošljivome preko fikcije”. Tako ona često inzistira na svjedočanskom karakteru svojih djela koja prenose bol slabih, a i samu sebe smatra “spisateljicom ljudske boli” (Paque 2012, str. 14). Djetinjstvo joj je obilježeno, kao što smo već spomenuli, traumama iz ratnog razdoblja koje je upila mašta djevojčice kakva je tada bila, kroz fragmentirane priče, diskretna prisjećanja, tiho izgovorene riječi, međutim nikada eksplicitno. Isto tako, Lalande svjedoči o svojoj pripadnosti toj generaciji rođenoj tijekom Drugog svjetskog rata, čija su sjećanja isprekidana, nejasna, fragmentirana. Zato je teško reći je li riječ o proživljenim ili prepričanim događajima... Prošlost je trajno posjećuje, izvan Belgije, Maroka, Tunisa, u kojima spisateljica piše tu knjigu. Pa i izvan svake druge zemlje. Jer traumatično iskustvo Auschwitza, kako ona nebrojeno puta naglašava, prelazi svaku granicu u pravom i figurativnom smislu (*isto*). Tako je Auschwitz Françoise Lalande postao kvazi-univerzalna polazišna točka svakog nasilja (Lalande 2007, str. 93).

Ta neviđena fasciniranost prošlošću koja se transformira u pravu opsesiju na stranicama romana *Zajedno ćemo bdjeti nad snom ljudi* prebiva u spisateljici i postaje razlogom njezina pisanja. Ona ne prestaje objašnjavati, postavljati pitanja u svojoj potrazi, pa i kada odgovori nisu očit. Za razliku od izravnih svjedoka užasa Drugog svjetskog rata, ona ne želi shvatiti mehanizme zla, ili se osloboditi težine sjećanja nakupljenih od rođenja. Ako odlučuje ići na put kroz vrijeme i prostor, to je posebice kako bi prenijela najdublje dijelove sebe, svoje muke i patnje, posljedice aktualnih događaja, kao što je slučaj sa 11. rujna 2001. godine. Françoise Lalande svoj roman smatra svjedočanstvom-testamentom i naglašava njegovu optimističnost. Sam naslov, njezinim riječima, najavljuje ponovno pronađen mir, ljudsko dostojanstvo, slobodu nad životom i smrću, paradoksalno koliko se može činiti, jer se roman završava kolektivnim samoubojstvom konačno okupljenih članova obitelji. Tako spisateljica još jednom prelazi svaku granicu, ruši barijere, pokazuje kako pronaći sposobnost za sreću nakon patnje.

To znamo na temelju onoga što se odigrava u njezinim prijašnjim romanima. Likovi razdoblje nakon Auschwitza proživljavaju u opsesivnom strahu i poteškoći ponovne afirmacije. Općenito to rade posredno, preko drugoga, često njihovog partnera u tom trenutku. Tako i Louise Keil u *Le Gardien d'abalone* (Lalande 1983, str. 17). Ta vrsta otuđenja u

drugome podsjeća nas na roman Jeana Cayrola čiji je naslov sam po sebi indikativan: *Je vivrai l'amour des autres* (*Proživjet ću ljubav drugih*, 1947). Armand, protagonist, putujuće je biće, u prolazu, amputirane duše. Život mu se okreće oko ljubavi koja povezuje dva druga lika – Alberta i Lucie. Nema planova, živi dan za danom, sam, u potrazi za samim sobom. Kao i likovi kod Lalande, on očajnički traži pomoć, jamac njegova postojanja prisustvo je drugoga. Kada na ulici traži vatre, to nije zato što zbilja treba oživiti ugašenu cigaretu, nego također, ili posebice, da oživi samoga sebe. Armand je “model” preživjele osobe čije se sve vrijednosti razdrmaju čim je opet na slobodi. Ona straši to biće koje u sebi nosi ožiljke svijeta koncentracijskog logora. Slobodan, treba se ponovno izgraditi, ali ne zna kako to napraviti. Čuva navike svijeta logora, skuplja opuške po ulici, proždire očima krišku kruha, ugodno mu je samo kada se raširi u svom krevetu i osjeti posteljinu. To je *nekakav oblik sreće*, kako on kaže, u svijetu koji više ne prepoznaje. Svijet logora nepovratno obilježava njegovo postojanje. Armand svoj život smatra velikim porazom. Teme koje preferira za svoje meditacije samoća su i smrt, naviknut je na neki način na njihovu prisutnost. Cayrolov protagonist savršen je primjer deportiranog koji u svom ponašanju sažimlje svu tjeskobu onih koji se vraćaju iz koncentracijskog logora ne znajući kako živjeti te se neprestano pitaju je li život još uvijek moguć. Armand će zauvijek ostati logoraš. On može živjeti samo životom drugih, nesposoban da stvori, utemelji vlastiti svijet, unatoč sitnim trenucima sreće.

Isto je tako u romanima Françoise Lalande u kojima prisustvujemo nekoj vrsti pomaka uz pomoć onih koji žele pronaći svoje mjesto u povijesti. Međutim, dok je Cayrolov junak osuđen na tragično lutanje, jer na plećima nosi status izravnog svjedoka i logorašku prošlost, protagonisti su kod Lalande samo psihički pogođeni – neizravno – traumatičnim iskustvom. Dakle, njihov identitetski pomak može skrivati konstruktivni karakter, donijeti olakšanje, omogućiti pronalazak, a samim time i dosezanje nekog oblika osobne sreće.

Ponekad tjeskobna i boležljiva u romanima Françoise Lalande, potraga za identitetom nastavlja se iz jednog romana u drugi. U djelu *Zajedno ćemo bdjeti nad snom ljudi* potraga se posve dovršava. Ponovno je riječ o intervenciji “prijelomnog čina” (*isto*, str. 68) kako bi se razbila tišina i likovi potaknuli na djelovanje. Zaneseni strašću i afektivnim odnosima, osjetljivi na najmanje titraje svoga tijela, oni imaju nezasitnu potrebu za životom, istovremeno noseći u sebi, poput Léa, Lile i Juliusa, ideju smrti. Njihove specifične povijesti spajaju se u zajedničku koja počinje tek u trenutku kada svi troje posjete memorijalni centar Yad Vashem. Ukratko, kada se njihove male povijesti pridruže velikoj povijesti, kada se njihovo proživljeno – dakle individualno sjećanje – spoji s kolektivnim pamćenjem. Treba li to zamisliti kao kraj putovanja

koje vodi kraju života? Koji ih istovremeno dekonstruira i konstruira?

Nakon tog posjeta, na terasi jednoga kafića gledaju se u tišini, zadubljeni u misli, pitajući se što čini život, tražeći opravdanja za prošlost. “Kako je to moguće”, pita se Lila, “žalovanje kojega nikada neće biti?” (Lalande 2012, str. 385). Posjet memorijalnom centru koji, igrajući ulogu gore spomenutog prijelomnog čina, ne pokreće samo vječno ispitivanje o Auschwitzu i onome što je uslijedilo, nego i val žudnje i ljubavi, koje likovi osjećaju izrazito snažno, posebice Julius, u odnosu na svoje dvije sestrične. Je li to bilo popunjavanje afektivne praznine koja je preuzela svijet nakon rata i utaživanje sveprisutne žeđi (tu Cayrolov protagonist potpuno podbacuje). Léina interpretacija kompozicije *Amour du monde* trebala je biti elokventan izraz toga. Oslobođeni težine svojih uspomena, “oni su već ljubavni trio, mirni, snažni, poput onih koji su proživjeli to barbarstvo” (*isto*, str. 391). Kao što se može pročitati dalje u tekstu, tako u šumi Pravednika, u noći, *Amour du monde* pobjeđuje mržnju. Svatko se još uvijek želi obračunati sa sadašnjicom kako bi zaslužio prošlost. Julius, koji se nikad nije brinuo za svoju djecu, razmišlja o tome da im napiše pravo pismo, Léa želi skladati glazbu, a Lila se nada da će pronaći palestinskog doktora koji bi mogao pomoći bolesniku... Svi troje pripremaju se na krajnji čin koji će im biti odgovor na bol svijeta, na patnju poslije Auschwitzta i koji će stvoriti krajnju slobodu ostvarenu u svakom užitku i ljubavi. Otud Lalande – angažirana u tijek povijesti i svjesna njezinih meandara – poziva ne samo na razmišljanje, nego i na djelovanje koje bi spriječilo širenje zla u cijelom svijetu, koje bi moglo probuditi duh čitatelja i ohrabriti ih da dosegnu *umireno sjećanje* o kojem je govorio Ricœur. Da se pomire s prošlošću.

Zajedno ćemo bdjeti nad snom ljudi primjer je romana koji se upisuje u okvir postsjećanja. Françoise Lalande nije izravan svjedok prepričanih traumatičnih događaja (osim, očito, onog 11. rujna 2001. koji se dogodio u njezino vrijeme). Ona ima potrebu za bilježenjem i posezanjem za obiteljskim uspomnama kako bi zapisala bol svojih likova za koje procjenjuje da su hendikepirani zbog ljubavi. Pribjegava mašti, ispitivanju i istražuje sjećanje koje nije njezino, no s kojim ona izrađuje znatnu mrežu (autofikcijski elementi obiluju u cijelom romanu), što jamči generacijski prijenos, s jednog sjećanja na drugo, sa sjećanja na postsjećanje.

Za to je ipak potrebna posebna pažljivost. Stoga je ovoj spisateljici možda teško, kao što ponekad primjećujemo, odići težinu s postavljenih pitanja, posebice kada previše želi pokazati i/ili objasniti traumatičnu prošlost. U svojemu posljednjem djelu Lalande je ostvarila to konstantno kretanje između sjećanja i postsjećanja, a potom je, paradoksalno, njezina polazišna točka. Protivno većini suvremenih pisaca koji se samovoljno oslanjaju na razdoblje nakon Ausch-

witza, ova belgijska spisateljica nimalo ne zapada u beznađe i svjedoči posebnom snagom, preko te troglasne simfonije, o ljudskom dostojanstvu.

Ako individualnom sjećanju čije tragove ona prati, pronađeni mir i prihvaćena prošlost čine zamislivo rješenje, kolektivnom pamćenju, čiji je glavni vektor velika povijest, takav pogled može biti previše simplificiran i, u konačnici, loše se brani u svjetlu težine iskustva deportacije i istrebljenja. Što god da kažemo, srećom ili ne, književnost ima svoje razloge koje (povijesni) razum nimalo ne poznaje. Književno stvaralaštvo ne poznaje granice.

S francuskoga prevela
Dorotea-Dora HELD

BIBLIOGRAFIJA

Hirsch, Marianne, 1997. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. Cambridge: Harvard University Press.

Lalande, Françoise, 1983. *Le Gardien d'abalones*. Bruxelles: Jacques Antoine.

Lalande, Françoise, 1987. *Daniel ou Israël*. Pariz: Acropole.

Lalande, Françoise, 2003. *Moi aussi j'ai une histoire*. Bruxelles: Le Grand Miroir.

Lalande, Françoise, 2007. *Une Belge méchante*. Bruxelles: Le Grand Miroir.

Lalande, Françoise, 2012. *Nous veillerons ensemble sur le sommeil des hommes*. Bruxelles: Luce Wilquin.

Zbierska-Mościcka, Judyta, 2012. "Le Voyage à travers l'histoire dans l'oeuvre romanesque de Françoise Lalande". U: *Studia Romanica Posnaniensi*. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM, 39/1.

Paque, Jeannine, 2012-. "Françoise Lalande et le devoir de résistance". U: *Le Carnet et les Instants*, br. 171.

Ricoeur, Paul, 2000. *La Mémoire, l'histoire, l'oubli*. Pariz: Seuil.

Robin, Régine, 2003. *La mémoire saturée*. Pariz: Stock.